

Η νέα Οδύσσεια του δασκάλου

Κωνσταντίνος Δεληκωνσταντής*

Περίληψη

Οι μεγάλες σύγχρονες πολιτισμικές προκλήσεις (τεχνοπώλιο, παγκοσμιοποίηση, πλουραλισμός, νέα παιδική ηλικία κ.ά.) δημιουργούν πρωτόγνωρες συνθήκες για την εκπαίδευση. Είναι φυσικό, μέσα στο πλαίσιο αυτό, και ο ρόλος του δασκάλου να καθίσταται πολυπλοκότερος, η εκπαίδευσή του να γίνεται πολυδιάστατη και πιο απαιτητική, καθώς οι προσδοκίες της κοινωνίας απ'αυτόν αυξάνονται. Αν ισχύει ότι η παιδαγωγική σχέση είναι ο σημαντικότερος παράγοντας στην αγωγή αξιών και στη διαδικασία μάθησης, τότε ο δάσκαλος είναι και θα εξακολουθήσει να αποτελεί την ψυχή του σχολείου. Χωρίς δασκάλους, που συνδυάζουν επιστημοσύνη και διδακτική κατάρτιση με ανοιχτοσύνη, σεξισακό ήθος, με κατανόηση για το παιδί και με όραμα παιδείας, δεν καρποφορούν ούτε οι νέες τεχνολογίες στην εκπαίδευση ούτε οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις. Για την αντιμετώπιση των μεγάλων εκπαιδευτικών προβλημάτων στο μέλλον, η παρέμβαση της επιστήμης και της τεχνολογίας πρέπει να συμβαδίζει με την προσπάθεια διεύρυνσης των ανθρωπιστικών κατακτήσεων στην εκπαίδευση και διάσωσης του προσωποκεντρικού προσανατολισμού της. Μέγιστο ανθρωπιστικό κεφάλαιο της εκπαίδευσης αποτελεί ο δάσκαλος που παίρνει στα σοβαρά την παιδαγωγική και ανθρωποποιητική αποστολή του.

* Ο Κωνσταντίνος Δεληκωνσταντής είναι καθηγητής Τμήματος Θεολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών.

1. Εισαγωγή

Η θεσμοθέτηση των Παιδαγωγικών Τμημάτων Δημοτικής Εκπαίδευσης με τον νόμο 1268/1982, στο αποκορύφωμα της κοινωνιο-λογικής φάσης της κουλτούρας μας, δημιούργησε βάσιμες προσδοκίες για λύσεις χρόνιων προβλημάτων της κατάρτισης των δασκάλων και του διδασκαλικού επαγγέλματος γενικότερα¹. Ήδη όμως από την αρχή της λειτουργίας των Τμημάτων αυτών πολλές ελπίδες φάνηκε να διαψεύδονται. Τελικά, τα πράγματα εξελίχθηκαν πολύ διαφορετικά από ό,τι αναμενόταν. Είκοσι χρόνια μετά τη λειτουργία των πρώτων Παιδαγωγικών Τμημάτων Δημοτικής Εκπαίδευσης, τα γνωστά προβλήματα της εκπαίδευσης των δασκάλων παραμένουν: ο εγκυκλοπαιδισμός, η απουσία θεσμοθετημένης ειδίκευσης, οι δυσκολίες στη σύγκλιση των προγραμμάτων σπουδών, στη σύζευξη θεωρίας και πράξης κ.ά. Σε όλα αυτά προστίθενται επιτακτικά οι μεγάλες νέες προκλήσεις για την εκπαίδευση και για ολόκληρο τον πολιτισμό μας, οι οποίες δημιουργούν πρωτόγνωρες προοπτικές, αλλά περικλείουν και ορατούς κινδύνους:

1) *Η πρόκληση της τεχνοκρατίας, του «τεχνοπώλιου»* ή αλλιώς: της «κοινωνίας της πληροφορίας» και ειδικότερα της εισβολής των Νέων Τεχνολογιών στην εκπαίδευση. Για τη σημασία της ανάδυσης του «τεχνοπώλιου» και την παντοκρατορία της τεχνολογίας σήμερα παραπέμπω στο βιβλίο του Neil Postman «Τεχνοπώλιο»², με τον χαρακτηριστικό υπότιτλο: «Η υποταγή του πολιτισμού στην τεχνολογία». Η παρουσία των ηλεκτρονικών υπολογιστών και του διαδικτύου στη ζωή μας, επηρεάζει καταλυτικά τις αξίες μας, την εργασία μας, τις κοινωνικές μας σχέσεις, τον ψυχισμό μας, το ηθικό μας αισθητήριο, την ιδιωτική μας ζωή, ολόκληρο τον πολιτισμό μας. Ο «πολιτισμός της πληροφορίας» ανοίγει μεγάλες ευκαιρίες μετάδοσης και διάδοσης της γνώσης, αλλά εμπερικλείει και τον κίνδυνο περιθωριοποίησης κάποιων ομάδων, απώλειας θέσεων εργασίας, εξαφάνισης άλλων μορφών πολιτισμού κ.ά.³. Η κοινωνία της πληροφορίας εύκολα μετατρέπεται σε κοινωνία του «χάους των πληροφοριών». Ο Ν. Postman σημειώνει χαρακτηριστικά: «Είμαστε ένας πολιτισμός που αυτοαναλώνεται με πληροφορίες και πολλοί από μας δεν αναρωτιούνται καν πώς να ελέγξουν τη διαδικασία. Προχωρούμε με την υπόθεση ότι η πληροφόρηση είναι φίλος μας, πιστεύοντας ότι οι πολιτισμοί μπορεί να υποφέρουν πάρα πολύ από έλλειψη πληροφόρησης, από

την οποία όντως υποφέρουν. Μόλις τώρα αρχίζει να γίνεται κατανοητό ότι οι πολιτισμοί μπορεί να υποφέρουν, και μάλιστα οδυνηρά, από την πλημμυρίδα των πληροφοριών, από πληροφορίες χωρίς νόημα – πληροφορίες χωρίς μηχανισμούς ελέγχου»⁴.

Είναι σαφές ότι έχουμε μπροστά μας μια καθοριστική τομή στην ιστορία του πολιτισμού, ώστε θα μπορούσε να γίνει λόγος για έναρξη μιας νέας «αξονικής εποχής» στην ιστορία της ανθρωπότητας. «Η τεχνολογία προωθεί και διαμορφώνει σήμερα την κοινωνία σε βαθμό που ήταν άγνωστος –και αδιανόητος– σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας ... Όλοι ζουν σήμερα τις ραγδαίες τεχνολογικές μεταβολές και τις επιδράσεις που έχουν στον καθημερινό τρόπο ζωής, γεγονός που δημιουργεί μια νέα κοινωνική πραγματικότητα... Για τα επόμενα χρόνια το μήνυμα είναι τελείως ξεκάθαρο: *Δεν έχετε δει τίποτα ακόμη*»⁵.

Για τον χώρο της εκπαίδευσης το θετικό όραμα που συνδέεται με την τεχνολογική πρόοδο είναι η αξιοποίηση των Νέων Τεχνολογιών στην εκπαιδευτική διαδικασία. Η αρνητική ουτοπία είναι η φετιχοποίηση της Πληροφορικής και των δυνατοτήτων της στον χώρο της εκπαίδευσης, ο οποίος δεν είναι μόνον χώρος μετάδοσης πληροφοριών, αλλά παιδείας και ανθρωποποίησης. Δυστυχώς, πολλοί παιδαγωγοί ταυτίζουν άκριτα την πρόοδο στην εκπαίδευση με τις τεχνολογικές εξελίξεις. Ο Ν. Postman πάντως αναφέρει ότι στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, όπου βρίσκει κανείς πολλά παραδείγματα λατρείας της τεχνολογίας, «πουθενά δεν συναντάται τόσοσ ενθουσιασμός για τον Θεό της τεχνολογίας, όπως μεταξύ των παιδαγωγών»⁶.

2) *Η πρόκληση της παγκοσμιοποίησης της αγοράς*. Μετά την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού, η παγκοσμιοποίηση της αγοράς, με κύριο στοιχείο την προϊούσα αλληλεξάρτηση των χωρών όλου του κόσμου, προσέλαβε τα χαρακτηριστικά της «μεγάλης έκρηξης»⁷. Η απελευθέρωση των αγορών δεν δημιουργεί βέβαια μόνον χαμένους. Όμως σε αυτή τη φάση της παγκοσμιοποίησης είναι πέρα από κάθε αμφισβήτηση η αύξηση των ανισοτήτων στην κατανομή του πλούτου και του κοινωνικού αποκλεισμού. Ο Θ. Ξανθόπουλος υπογραμμίζει τη διεύρυνση του χάσματος μεταξύ πτωχών και πλουσίων, τη συρρίκνωση των συλλογικών κατακτήσεων των εργαζομένων, την εμπορευματοποίηση και την άνοδο της τιμής, για τον πολίτη, των δημόσιων αγαθών: υγεία, παιδεία, ασφαλιστικό σύστημα, την ανατροπή των περιβαλλοντικών ισορροπιών του πλανήτη κ.ά.⁸. Ο Κ. Βεργόπουλος προσθέτει: «Ασφαλώς η παγκοσμιοποίηση μοίρασε πλούτο, ευημερία και ευ-

τυχία, αλλά σε ποιους; Πραγματοποιήθηκε κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες πρωτοφανής συσσώρευση πλούτου σε ελάχιστα χέρια, αλλά με παράλληλη έκρηξη ανεργίας, φτώχειας και πείνας σε παγκόσμια κλίμακα, αποσάθρωση των κοινωνικών ιστών, ακόμη και στο εσωτερικό της Αμερικής και του υπόλοιπου δυτικού κόσμου»⁹. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Χ. Γιανναράς χαρακτηρίζει την «παγκοσμιοποίηση της καπιταλιστικής οικονομίας» ως την «πιο χειροπιαστή αντικοινωνική απειλή που γνώρισε ποτέ η ανθρωπότητα»¹⁰.

Είναι βέβαια γεγονός ότι η απρόσωπη γιγαντιαία παγκόσμια αγορά με τους άτεγκτους νόμους της δημιουργεί και ψυχολογικά προβλήματα στο άτομο, το οποίο αισθάνεται τελείως απροστάτευτο, και ίσως και σε αυτό το γεγονός να οφείλεται η δαιμονοποίηση της παγκοσμιοποίησης. Πάντως, όπως γράφει ο G. Steiner, «ποτέ το χρήμα δεν βοούσε όπως σήμερα απ' τη μια ως την άλλη άκρη του πλανήτη»¹¹. Δεν είναι μόνον δικός μου ο φόβος ότι η προσανατολισμένη στην οικονομία ανθρωπότητα όχι μόνον είναι δύσκολο να παραγάγει πολιτισμό –ο πολιτισμός δεν ευδοκιμεί όταν είναι έρμαιο της αγοράς–, αλλά ότι είναι πολύ δύσκολο να επιβιώσει.

Όσον αφορά τις επιπτώσεις της παγκοσμιοποίησης στον χώρο της εκπαίδευσης, μαζί με τα θετικά (δυνατότητα ευέλικτης επικοινωνίας, ενεργός συμμετοχή του εκπαιδευόμενου στις διαδικασίες μάθησης και πληροφόρησης κ.ά.) αναφέρεται η «αντιμετώπιση της εκπαιδευτικής γνώσης ως καταναλωτικού αγαθού», η «εξαφάνιση των προϋπαρχόντων τοπικών εκπαιδευτικών πολιτισμών», η «κατάρρευση της κοινότητας που δημιουργούνταν μέσα στα σχολεία»¹², γενικότερα η υποταγή της εκπαίδευσης στην οικονομία, στην αμείλικτη λογική των οικονομικών κριτηρίων. Η εκπαίδευση ως διάσταση της οικονομικής πολιτικής δεν μπορεί όμως να διατηρήσει τον ανθρωπιστικό προσανατολισμό της.

3) *Η πρόκληση του πλουραλισμού και της πολυπολιτισμικότητας*. Ο πλουραλισμός αποτελεί θεμελιώδες χαρακτηριστικό της εποχής μας. Οι δυτικές ανοικτές κοινωνίες θεμελιώνονται στην αρχή του πλουραλισμού, που ο Karl Popper¹³ αποκάλυψε την «πίστη της Δύσης», αυτό που μας δίνει το δικαίωμα να χαρακτηρίσουμε τις δυτικές δημοκρατίες, παρά τις πολλές ατέλειές τους, ως «τα καλύτερα κοινωνικοπολιτιστικά συστήματα» που γνώρισε ποτέ ο κόσμος. Είναι χαρακτηριστικό ότι η αξία του πλουραλισμού αμφισβητείται από συντηρητικούς εκφραστές των αρχών της κλειστής κοινωνίας. Το κεντρικό ερώτημα, βέβαια, που συνδέεται με τον πλουραλισμό είναι το πότε αυτός εκτρέπεται σε έναν αντικοινωνι-

κό, σχετικοκρατικό μηδενισμό των «παράλληλων μονολόγων»¹⁴, σε βαβυλωνιακή σύγχυση των γλωσσών και μπορεί να οδηγήσει σε «σύγκρουση των πολιτισμών». Πάντως, όπως γράφει ο Σ. Ράμφος, «η αναγνώριση της διαφοράς αποτελεί ουσιαστικό βήμα της ανθρωπότητας προς την ωριμότητα και την ελευθερία»¹⁵.

Η πολυπολιτισμικότητα αποτελεί σήμερα την πιο απτή και συνεχώς διευρυνόμενη έκφραση του πλουραλισμού. Προφανώς η παγκοσμιοποίηση δεν αποτελεί φραγμό στην πολιτισμική ποικιλιομορφία, στις τοπικές κουλτούρες και στην ανάπτυξη της ιδιαίτερης ταυτότητας των λαών και των πολιτισμών. Ο κόσμος μας χαρακτηρίζεται αφενός από τάσεις για παγκοσμιοποίηση της οικονομίας, της τεχνολογίας και της επικοινωνίας και αφετέρου από τάσεις για πολιτισμική διαφοροποίηση, για καλλιέργεια και τονισμό της ιδιαιτερότητας, η οποία μπορεί βέβαια να οδηγήσει σε αυτοεγκλεισμό στον «δικό μας» πολιτισμό, σε φετιχοποίηση της διαφοράς και σε φονταμενταλισμό της ιδιαιτερότητας.

Στον χώρο της εκπαίδευσης η πολυπολιτισμικότητα αποτελεί μια μεγάλη πρόκληση. Η ετερογένεια και η ποικιλία του μαθητικού πληθυσμού μπορεί να αξιοποιηθεί θετικά ως ευκαιρία μάθησης και διαπολιτισμικής επικοινωνίας. Βέβαια δύσκολα μπορεί να αρνηθεί κανείς ότι πολλά σύγχρονα παιδαγωγικά αδιέξοδα είναι το τίμημα για τον πλουραλισμό, για τις αντιφατικές αξίες και προτάσεις ζωής στις σύγχρονες συνειδητά πλουραλιστικές κοινωνίες¹⁶.

4) Η πρόκληση της «νέας παιδικής ηλικίας». Κανείς δεν μπορούσε να φανταστεί ότι στο τέλος του «αιώνα του παιδιού» –έτσι αποκάλεσε η Ellen Key τον 20ο αιώνα στο ομώνυμο βιβλίο της, το οποίο μέχρι το 1926, έτος του θανάτου της, γνώρισε 36 εκδόσεις– ένα από τα πιο γνωστά βιβλία στον ευρύτερο χώρο της Παιδαγωγικής θα είχε τον τίτλο «The Disappearance of Childhood»¹⁷. Ο συγγραφέας του N. Postman έκανε λόγο για την επειλούμενη εξαφάνιση της παιδικής ηλικίας ή της «παιδικότητας» ως αποτέλεσμα της καταλυτικής παρουσίας των ηλεκτρονικών μέσων μαζικής επικοινωνίας και ιδίως της τηλεόρασης (και πρόσφατα του διαδικτύου) στη ζωή μας. Παρόλο που οι απόψεις του αναφέρονταν τις ΗΠΑ, σήμερα αφορούν τη διευρυνόμενη με ασύλληπτους ρυθμούς «κοινωνία της πληροφορίας». Η άποψη του N. Postman βρήκε απήχηση, προφανώς επειδή εξέφραζε μια γενικότερη ανησυχία για τις επιρροές της «οπτικής επανάστασης» στην παιδική ψυχή και για το αν και κατά πόσο ο σύγχρονος τεχνοπολιτικός πολιτισμός συνιστά κατάλληλο περιβάλλον για τη διάσωση και ανάπτυξη της παιδικότητας.

Έστω κι αν θεωρήσουμε υπερβολικές τις απόψεις του N. Postman, δεν μπορούμε παρά να ομολογήσουμε ότι στην καμπή της χιλιετίας συντελέστηκε μια βαθιά αλλαγή του παιδιού, – ο P. Struck κάνει λόγο για «ολοκληρωτικά αλλαγμένη παιδική ηλικία»¹⁸.

Πράγματι σήμερα μοιάζει να καταρρέει ο μύθος της παιδικότητας ως «προνομιακού χώρου αποδεκτής ανωριμότητας και ασφαλούς καταφυγής»¹⁹. «Μεταξύ τριών και δεκαοκτώ ετών βλέπει το μεσαίο αμερικανόπαιδο περίπου 500.000 διαφημιστικά σποτ, κι αυτό σημαίνει ότι οι τηλεοπτικές διαφημίσεις αποτελούν τη μόνη ουσιαστική πηγή αξιών, στην οποία είναι εκτεθειμένα τα παιδιά και οι νέοι»²⁰. Ο N. Postman προσθέτει: «Οι γονείς είναι ο πέμπτος ή έκτος στη σειρά γονιός, πίσω από την τηλεόραση, το Διαδίκτυο, τα σιντί, το ραδιόφωνο και τις ταινίες»²¹. Γι' αυτό προτείνει στους αμερικανούς γονείς, που επιθυμούν να διασώσουν την παιδικότητα των παιδιών τους, να κατανοήσουν τον ρόλο του γονέα ως «μια πράξη αντίστασης ενάντια στο σύγχρονο πολιτισμό»²².

Η διάγνωση του N. Postman απολυτοποιεί βέβαια την επίδραση της τηλεόρασης στο παιδί. Προφανώς, η παιδικότητα δεν απειλείται σήμερα μόνο από την τηλεόραση και το Internet, αλλά και από τις μεταβαλλόμενες οικονομικές, οικογενειακές και γενικότερες κοινωνικές συνθήκες. Η διάλυση της οικογένειας, η αδυναμία των εργαζόμενων γονέων να ασχοληθούν συστηματικά με τα παιδιά τους, το φιλόξενο για τα παιδιά περιβάλλον των μεγαλουπόλεων, η πρόσβαση σε πληροφορίες, οι οποίες από πολύ νωρίς διαλύουν το παιδικό κοσμοείδωλο κ.ά., αναμορφώνουν την ταυτότητα της παιδικής ηλικίας. Τα παιδιά μετέχουν έντονα στον κόσμο των ενηλίκων, στα προβλήματα, στις συγκρούσεις και τους διχασμούς τους. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο σύγχρονο παιδί παρατηρείται μια υποχώρηση της κοινωνικής διάστασης της ζωής και ότι αυξάνεται ο ναρκισσιστικός αυτοεγκλεισμός του. Είναι επίσης βέβαιο ότι οι αλλαγές της παιδικής ηλικίας δεν αφορούν μόνον ή κυρίως τα παιδιά των φτωχότερων κοινωνικών στρωμάτων. Για να αντιμετωπισθεί η «νέα παιδική ηλικία» παιδαγωγικώς ορθά, χρειάζονται νέοι δάσκαλοι με την αντίστοιχη εκπαίδευση και με «ήθος δασκάλου», στρατευμένοι δάσκαλοι, το έργο των οποίων, όπως γράφει ο P. Struck, δεν μπορεί να χωρέσει σε μοντέλα ωραρίου εργασίας κατά τα πρότυπα των συνδικαλιστών²³.

Δεν είναι, λοιπόν, τυχαίο ότι ο δάσκαλος αναζητεί και σήμερα, στην αρχή της νέας χιλιετίας, νέα ταυτότητα. Ο πολύς λόγος περί του ρόλου του δασκάλου σημαίνει τελικά κρίση του ρόλου αυ-

τού, η πολλή συζήτηση για τα Παιδαγωγικά Τμήματα και τις προοπτικές τους αποκαλύπτει δυσκολίες και αδιέξοδα, ο ατέρμων διάλογος περί της εκπαίδευσης και των αναγκαίων μεταρρυθμίσεων φανερώνει τους κλυδωνισμούς στον ζωτικό αυτό για την κοινωνία χώρο.

1. Η κατάρτιση του σύγχρονου δασκάλου

Ένα είναι λοιπόν βέβαιο: η Οδύσσεια του δασκάλου²⁴ θα συνεχιστεί. Με βάση τις σύγχρονες προκλήσεις και την ισχύουσα δομή του εκπαιδευτικού μας συστήματος πιστεύω ότι σήμερα είναι επιτακτικά αναγκαίες οι εξής τρεις αλλαγές στην εκπαίδευση του δασκάλου:

1. *Η διεύρυνση της παιδαγωγικής κατάρτισης του δασκάλου για να είναι σε θέση να αντιμετωπίσει τις προκλήσεις της «νέας παιδική ηλικίας».* Η διαπίστωση του P. Struck ότι οι εκπαιδευτικοί που διδάσκουν στα σχολεία της Γερμανίας μοιάζει να έχουν εκπαιδευτεί για παιδιά παλαιότερης εποχής και όχι για τα παιδιά του καιρού μας²⁵, προφανώς, δεν ισχύει μόνον για τη Γερμανία. Στα προγράμματα σπουδών των Παιδαγωγικών μας Τμημάτων πρέπει να δοθεί έμφαση σε γνωστικά αντικείμενα, τα οποία θα προετοιμάζουν τους μελλοντικούς δασκάλους για να αντιμετωπίσουν τις ανάγκες της εκπαίδευσης μέσα στη ραγδαία μεταβαλλόμενη κοινωνία. Μαθήματα όπως η Συμβουλευτική Ψυχολογία και η Κοινωνική Παιδαγωγική, η Εκπαίδευση για την Ειρήνη και τα Δικαιώματα του ανθρώπου, η Διαπολιτισμική Αγωγή, η Ευρωπαϊκή διάσταση στην Εκπαίδευση, Φύλο και Εκπαίδευση, το μάθημα Παράδοση και Πολιτισμός πρέπει να αποκτήσουν κεντρική θέση στα προγράμματα σπουδών όλων των Παιδαγωγικών Τμημάτων, καθώς και στα προγράμματα επιμόρφωσης των δασκάλων. Πιστεύω επίσης ότι πρέπει να διδάσκεται η Φιλοσοφία της Παιδείας ή η Παιδαγωγική Ανθρωπολογία, μάθημα στο οποίο θα συζητείται το θέμα των δυνατοτήτων και των ορίων της αγωγής, της ανθρωποποιητικής λειτουργίας της, οι ανθρωπολογικές προϋποθέσεις και διαστάσεις της. Πρόκειται για ένα φιλοσοφικοπαιδαγωγικό μάθημα, στο οποίο γίνεται η προσπάθεια να κατανοηθεί η αγωγή μέσα από τον άνθρωπο και ο άνθρωπος μέσα από την αγωγή. Είναι αδιανόητο η Παιδαγωγική να μην καταγράφει και να μην αξιοποιεί τον φιλοσοφικό-ανθρωπολογικό στοχασμό.

2. Η ειδίκευση σε ένα από τα δύο επιστημονικά πεδία: α) Ανθρωπιστικές επιστήμες και η διδακτική τους, β) Φυσικές επιστήμες-Μαθηματικά και η διδακτική τους. Δυστυχώς το μεγάλο αυτό πρόβλημα παραμένει μέχρι σήμερα άλυτο και δημιουργεί ποικίλες δυσλειτουργίες. Η θεσμοθέτηση της ειδίκευσης των υποψήφιων δασκάλων στα Π.Τ.Δ.Ε. είναι απολύτως αναγκαία. Ο Ι. Πυργιωτάκης γράφει: «Η παροχή εξειδίκευσης καθίσταται πλέον αναπόδραστη ανάγκη και για τους δασκάλους της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Ο τρόπος και τα αντικείμενα της ειδίκευσης, καθώς επίσης η τάξη από την οποία θα αρχίσει να διαφοροποιείται η σχολική εργασία κατά δάσκαλο, μένει να προσδιοριστούν μέσα από επιστημονικό διάλογο»²⁶. Ο διάλογος αυτός δεν μπορεί να αγνοήσει τις τάσεις για επιστροφή στον δάσκαλο τάξης. Ο P. Struck κάνει λόγο για την ανάγκη εκ νέου ανακάλυψης του δασκάλου τάξης για λόγους κοινωνικοπαιδαγωγικούς²⁷. Η «πρόσθεση ειδικών»²⁸ στη σχολική πραγματικότητα σε βάρος του δασκάλου τάξης στη Γερμανία, μάλλον αποδείχθηκε λανθασμένη επιλογή. Η «συγκέντρωση όσο το δυνατόν περισσότερων παιδαγωγικών αρμοδιοτήτων σε ένα πρόσωπο αναφοράς»²⁹, όπως ο δάσκαλος τάξης, λειτουργεί υπέρ του μαθητή. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει απολυτοποίηση του πολυδύναμου δασκάλου. Πάντως το θέμα απαιτεί σοβαρή μελέτη, η λύση του όμως δεν πρέπει να καθυστερήσει. Ορθά ο Ι. Πυργιωτάκης παρατηρεί ότι τα Παιδαγωγικά μας Τμήματα «δεν πρέπει να συνεχίσουν να παράγουν εκπαιδευτικούς για μια εκπαιδευτική πραγματικότητα που εκλαμβάνεται ως γενική και αόριστη και μάλιστα με ενιαία και αδιαφοροποίητη μορφή»³⁰.

3. Η έμφαση στις Νέες Τεχνολογίες στην εκπαίδευση ως μέσο και ως πεδίο εκπαίδευσης. Η εισαγωγή των ηλεκτρονικών υπολογιστών στην εκπαίδευση και η αξιοποίηση των δυνατοτήτων τους είναι πολυδιάστατη διαδικασία. Ο Αριστοτέλης και η Αθανασία Ράππη γράφουν: «Έχει σημαντικές επιπτώσεις στον τρόπο μεταβίβασης της γνώσης, στη σχέση δασκάλου μαθητή, στο περιεχόμενο διδασκαλίας, στη σχέση θεωρίας και πράξης, στη διαμόρφωση κοινωνικής συνείδησης, κοινωνικών πρακτικών και μοντέλων επικοινωνίας. Έχει ακόμη σχέση με τις επιπτώσεις μιας κοσμογονίας που συντελείται στις κοινωνίες μας, εξ αιτίας των ταχειών και επαναστατικών αλλαγών που συνεπάγονται οι ποικίλες τεχνολογικές και επιστημονικές εξελίξεις»³¹. Όλοι οι εκπαιδευτικοί πρέπει να διαθέτουν την απαραίτητη τεχνολογική αλλά και ψυχοπαιδαγωγική μόρφωση, για να είναι σε θέση να αξιοποιούν τις δυνατότητες της χρήσης του υπολογιστή στην εκπαιδευτική διαδικασία.

«Καθίσταται φανερή η σημασία της εκπαίδευσης και της συνεχούς επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών όχι μόνον πάνω σε θέματα της ειδικότητας των Νέων Τεχνολογιών, αλλά κυρίως σε θέματα που έχουν σχέση με την έννοια του καλού δασκάλου, ο οποίος χρειάζεται να διαθέτει σφαιρική μόρφωση, να μάθει να αναπτύσσει πρωτοβουλίες επιστημονικού πειραματισμού και να λειτουργεί με νέους ρόλους και πρότυπα διδασκαλίας»³². Στο σημείο αυτό είναι πολύ σημαντικό ότι με την τεχνολογική μόρφωση συναρτάται η καλή παιδαγωγική κατάρτιση. Η παρουσία της Πληροφορικής στην εκπαίδευση δεν θα υποκαταστήσει, αλλά θα αποκαλύψει την ανάγκη της ψυχοπαιδαγωγικής κατάρτισης και θα ξεσκεπάσει την «παιδαγωγική ένδεια» των εκπαιδευτικών, όπου αυτή υπάρχει³³. Πάντως μαζί με τον τεχνολογικό και επικοινωνιακό γραμματισμό πρέπει να διδάσκεται και το μάθημα Ηθική της Τεχνολογίας, μεταξύ άλλων και ως μάθημα αντίστασης στον τεχνοκρατικό ολοκληρωτισμό και στην ταύτιση της προόδου με την ανάπτυξη της τεχνολογίας³⁴.

2. Ανοικτή ταυτότητα του δασκάλου;

Τι σημαίνουν για το μέλλον της Παιδαγωγικής οι εμπειρίες μας με την αγωγή, τους όρους και τα όρια της, τις επιτυχίες και τις αποτυχίες της στον αιώνα που πέρασε; Έναν αιώνα, ο οποίος ξεκίνησε για την Παιδαγωγική με πολλές ελπίδες ως «αιώνας του παιδιού» και τελείωσε με τα ανησυχητικά μηνύματα για την εξαφάνιση ή τη βαθιά αλλαγή της παιδικής ηλικίας. Έναν αιώνα των ατέλειωτων πειραματισμών στον χώρο της αγωγής και της «εκπαιδευτικής έκρηξης», στο τέλος του οποίου ήχησε όμως ο μεταμοντέρνος λόγος για «Αντιπαιδαγωγική», για το «τέλος» της αγωγής ή της Παιδαγωγικής. Ονειρευτήκαμε και αγωνιστήκαμε για τον προοδευτικό, ανθρωπιστικό δάσκαλο και μας προέκυψε ο τεχνοκράτης εκπαιδευτικός, ο «αποτελεσματικός» δάσκαλος, ο διευκολυντής μάθησης. Θέλαμε το ανοικτό σχολείο και καταλήγουμε στο σχολείο της εντατικοποιημένης μάθησης και στην υποταγμένη στις επιταγές της αγοράς και της οικονομίας εκπαίδευση. Πράγματα που δέκα χρόνια πριν ήταν στα αζήτητα σήμερα ζητούνται και συζητούνται και αντιστρόφως. Ποιος από τη δική μας γενιά που σπούδασε στο κλασικό «πανεπιστήμιο των Γραμμάτων» θα μπορούσε να φανταστεί ότι στη θέση του θα έμπαινε το «πανεπι-

στήμιο των Προγραμμάτων», το οποίο θα υποτασσόταν τόσο γρήγορα στις ανάγκες και στις αρχές λειτουργίας της αγοράς³⁵; Ποιος μπορούσε στις αρχές της δεκαετίας του '80, όταν αναδιարθρωνόταν το εκπαιδευτικό μας σύστημα, να προβλέψει τι θα ακολουθούσε με την επανάσταση της Πληροφορικής, την εισβολή των ηλεκτρονικών υπολογιστών στην εκπαίδευση και την εγκατάσταση του διαδικτύου στη ζωή μας; Ποιος πίστευε ότι η κοινωνιολογική φάση της κουλτούρας μας θα έφθανε τόσο γρήγορα στο τέλος της; Τι θα λέγει, άραγε, η επόμενη γενιά των παιδαγωγών για τις επιδόσεις και την προσφορά των δικών μας Παιδαγωγικών Τμημάτων; Πόσο αληθεύει για σήμερα αυτό που έγραφε ο Eduard Spranger στο έργο του *Der geborene Erzieher*, ότι δηλαδή το σχολείο «παρελαύνει πρώτο μεταξύ των δυνάμεων της αγωγής»³⁶; Ισχύει, άραγε, ακόμη και για το συνδεδεμένο με το δίκτυο σύγχρονο σχολείο ο χαρακτηρισμός του Neil Postman για το σχολείο ως «το τελευταίο οχυρό κατά της εξαφάνισης της παιδικής ηλικίας»³⁷;

Αναμφισβήτητα οι σύγχρονες εξελίξεις απαιτούν από εμάς τους παιδαγωγούς όχι μόνον εξοικείωση με τις Νέες Τεχνολογίες και τα νέα κοινωνικοοικονομικά δεδομένα, αλλά και εγρήγορση, αντίσταση και αγώνα για τη διάσωση των διαχρονικών στοιχείων του παιδαγωγικού έργου. Το σχολείο οφείλει να παραμείνει και στο μέλλον χώρος «σχολής», αντίστασης στο πνεύμα του άκρατου οικονομισμού και της χρησιμοθηρίας, οφείλει να καλλιεργεί τον «πολιτισμό του προσώπου» ως αντίβαρο στο σύγχρονο «τεχνοπώλιο» ή στον «πολιτισμό της πληροφορίας». Η ταυτότητα του «δασκάλου» αποτελεί κατάκτηση και η «σωκρατική σταθερά» στον ρόλο του, δηλαδή ο εκμηδενισμός του εαυτού του για να αναπτυχθούν αυτοδύναμα οι δημιουργικές δυνάμεις του μαθητή, δεν πρέπει να απολεσθεί³⁸. Χωρίς «Σωκράτη» μέσα του κανείς μας και στο μέλλον δεν θα μπορεί να είναι αυθεντικός παιδαγωγός. Θα συνεχίσει λοιπόν να ισχύει το απαράμιλλο νιτσεϊκό: «Όποιος στο βάθος της ύπαρξής του είναι δάσκαλος, παίρνει τα πάντα στα σοβαρά μόνον σε σχέση με τους μαθητές του – ακόμη και τον ίδιο του τον εαυτό»³⁹. Μένει επίσης η προσωπική ή υπαρξιακή διάσταση της αγωγής, η μεγάλη πρόκληση της προτεραιότητας και της ποιότητας της παιδαγωγικής σχέσης. «Το σπουδαιότερο και το περιεκτικότερο στην αγωγή, στο οποίο εμπερικλείονται οι ιδιαιτερότητες της, είναι η ανθρώπινη – προσωπική σχέση»⁴⁰. Οι αξίες μεταδίδονται και θα μεταδίδονται κυρίως μέσα από σωστές προσωπικές σχέσεις.

Δεν πρέπει να λησμονούμε ότι όλα τα προβλήματα της αγωγής δεν επιδέχονται επιστημονικές λύσεις, δεν χωρούν σε αριθμούς, σε στατιστικές και σε φόρμουλες. Δεν θα υπάρξει ποτέ ένας Einstein της Παιδαγωγικής. Η ανθρώπινη πράξη, στην οποία ανήκει και η αγωγή, είναι, κατά τον Carl Friedrich von Weizsäcker, «πιο πολύπλοκη από την κίνηση των πλανητών ή και από την δομή του ατόμου»⁴¹, θα πρόσθετα, πιο πολύπλοκη και από τη διπλή έλικα του DNA. Γι' αυτό και το πρόβλημα της αγωγής της νέας γενιάς δεν επιδέχεται λύση τελεσίδικη. «Ακόμη και στην περίπτωση που όλες οι σχολικές τάξεις ήταν πλήρως εξοπλισμένες με τα προϊόντα της νέας τεχνολογίας, τα προβλήματα που θα απασχολούν την εκπαιδευτική κοινότητα, εξακολουθούν να είναι προσωπικά, πολιτικά, οικονομικά, πνευματικά. Στο επίκεντρο του προβληματισμού βρίσκεται πάντα η ανάπτυξη της προσωπικότητας και η βελτίωση της κοινωνίας μέσω της εκπαίδευσης, ζητήματα στα οποία σπάνια οι άνθρωποι συμφωνούν, διότι πρόκειται για ζητήματα άκρως πολιτικά και ζητήματα σχέσεων»⁴². Γι' αυτό ο διάλογος για την ορθή αγωγή δεν θα σιγήσει ποτέ.

Επίλογος

Προφανώς η ταυτότητα του δασκάλου θα παραμείνει ανοικτό ερώτημα, όπως εξάλλου όλα τα μεγάλα προβλήματα της Παιδαγωγικής⁴³. Στο ερώτημα αυτό απαντά, βέβαια, ο κάθε δάσκαλος με την προσωπικότητά του και με το εκπαιδευτικό του έργο, με τα 35 χρόνια σχέσης και επικοινωνίας με τα παιδιά. Απαντά με τον αγώνα του για καλύτερη επιστημονική κατάρτιση, για εμπέδωση των ανθρωπιστικών κατακτήσεων στον χώρο της εκπαίδευσης, για τη διάσωση των γνήσιων στοιχείων της παράδοσής μας. Απαντά με το ήθος του δασκάλου, με τον σεβασμό, δηλαδή, του λειτουργηματικού χαρακτήρα του έργου του και της προτεραιότητάς του μαθητή.

Δεν πρέπει φυσικά να διαφεύγει της προσοχής μας, ότι ο μάχιμος δάσκαλος βρίσκεται σήμερα εν πολλοίς αβοήθητος στην εκπαιδευτική καθημερινότητα του. Φυσικά λειτουργούν τα Διδασκαλεία, μερικά τμήματα της Επαγγελματικής Αναβάθμισης των Εκπαιδευτικών Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης (Εξομοίωση) και το πρόγραμμα επιμόρφωσης εκπαιδευτικών στην αξιοποίηση των ΤΠΕ. Τα ΠΕΚ όμως υπολειτουργούν και ο Οργανισμός Επιμόρφω-

σης Εκπαιδευτικών έχει αναστείλει εν τη γενέσει τη λειτουργία του. Αν και το αίτημα για διαρκή επιμόρφωση αρθρώνεται στο διδασκαλικό κλάδο με έμφαση, η πραγματικότητα δείχνει ότι υπάρχει μεγάλη καθυστέρηση στην υλοποίηση και ασάφεια για τις μελλοντικές μορφές πραγματοποίησής της⁴⁴.

Και στο μέλλον το ευρύ πεδίο της παιδαγωγικής ευθύνης με τις δυνατότητες, τις δυσκολίες, τα όρια, τις αντιφάσεις και συγκρούσεις του, θα εκτείνεται ανάμεσα στα άκρα του παιδαγωγικού ουμανιταρισμού και ενός αντιπαιδαγωγικού κυνισμού. Είναι σαφές ότι η αγωγή, λόγω των σύγχρονων δεδομένων, γίνεται όλο και πολυπλοκότερη, αλλά παράλληλα κερδίζει σε σημασία. Βέβαια, με την ταχύτητα των αλλαγών, είναι παράτολμο να κάνει κανείς προγνώσεις για την εκπαίδευση, έστω και για το εγγύς μέλλον. Προφανώς το απρόβλεπτο των εξελίξεων δεν προβληματίζει μόνον εμάς τους Έλληνες. Δεν μπορούμε όμως να αρνηθούμε ότι και εδώ υπάρχει η ελληνική ιδιαιτερότητα. Το όποιο μέλλον μας είναι μέλλον του παρελθόντος και του παρόντος μας, των αγώνων για την παιδεία αλλά και των διχασμών μας, των παλινωδιών, της ιδεοληψίας, του κακού μας εαυτού. Οι έλληνες παιδαγωγοί οφείλουμε επιτέλους να συνειδητοποιήσουμε τις ευθύνες μας ως επιστήμονες, ως φορείς ανθρωπιστικής κουλτούρας και ως κληρονόμοι μιας υπέροχης προσωποκεντρικής παράδοσης⁴⁵.

Είναι ιδιαίτερα σημαντικό, σήμερα, που αναβιώνει ο άκρατος ενθουσιασμός για τις δυνατότητες της επιστήμης και της τεχνολογίας, να θυμηθούμε το καίριο μήνυμα του αρχαίου μύθου του Πρωταγόρα⁴⁶. Σύμφωνα με αυτόν τον μύθο, η «έντεχνος σοφία συν πυρί», η ικανότητα του ανθρώπου να δημιουργεί τεχνικό πολιτισμό, δεν αντισταθμίζει τις ελλείψεις του σε σύγκριση με τα ζώα και δεν εγγυάται την επιβίωση του ανθρωπίνου γένους. Ο ίδιος ο Ζεός χαρίζει σε όλους τους ανθρώπους πρόσθετα την «αιδώ» και την «δίκη», την ηθική και την τέχνη της πολιτικής, για να μπορούν να συμβιώνουν, εξασφαλίζοντας το ζην και το ευ ζην. Δεν μπορούμε λοιπόν να εναποθέτουμε τις ελπίδες μας στην μονοκρατορία της τεχνολογίας, αλλά οφείλουμε να αγωνιζόμαστε για ηθική και αξίες, για μια παιδεία ελευθερίας και ευθύνης, για το σεβασμό των δικαιωμάτων του ανθρώπου, για την ανοικτή κοινωνία και τη δημοκρατία. Η πρόοδος της τεχνολογίας οφείλει να συμβαδίζει με την ανάπτυξη του ηθικού, του παιδαγωγικού και του πολιτικού ανθρωπισμού.

Σημειώσεις

1. Βλ. Κ. Δεληκωσταντής, «Από τον “δάσκαλο” στον εκπαιδευτικό;», *Εκκλησιαστικός Κήρυκας. Θεολογική Επετηρίδα της Ιεράς Μητροπόλεως Κιτίου* 6, 1994, σελ. 83-114. Η μετάβαση από τον δάσκαλο στον εκπαιδευτικό – έτσι νομίζω ότι μπορεί να χαρακτηριστεί η τομή που επιζητήθηκε με τη δημιουργία των Παιδαγωγικών Τμημάτων Δημοτικής Εκπαίδευσης – έχει πολλά θετικά. Πράγματι η εκπαιδευτικοποίηση του δασκάλου συνδέεται με επαγγελματική και οικονομική αναβάθμιση, με καλύτερη επιστημονική κατάρτιση, με δυνατότητα δραστηριοποίησης του παράγοντα της εκπαίδευσης, ως ερευνητή κ.λπ. Η μετάβαση στον εκπαιδευτικό εκφράζει τη νέα αυτοαντίληψη της μεγάλης πλειοψηφίας των δασκάλων, οι οποίοι κατανοούν τον εαυτό τους ως ειδικό επιστήμονα της αγωγής. Τα θετικά της αρτιότερης παιδαγωγικής κατάρτισης είναι αναμφισβήτητα, και με την καλύτερη επιστημονική συγκρότηση το πολύ ενδιαφέρον εκπαιδευτικό έργο γίνεται ακόμη πιο ελκυστικό και αποδοτικό. Υπάρχουν, βέβαια, και τα αρνητικά της εκπαιδευτικοποίησης: ο κίνδυνος απώλειας του λειτουργηματικού χαρακτήρα του εκπαιδευτικού έργου, η κατασκευή ενός εκπαιδευτικού με «δημοσιούπαλληλική» νοοτροπία, ο δικαιωματιστής εκπαιδευτικός, ο αεικίνητος παράγοντας της εκπαίδευσης χωρίς το ήθος του δασκάλου κ.ά.

2. Ν. Πόστμαν, *Τεχνοπώλιο. Η υποταγή του πολιτισμού στην τεχνολογία*, μτφρ. Κ. Μεταξάς, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 1999.

3. Βλ. και Ν. Νεγροπόντης, *Ψηφιακός Κόσμος*, μτφρ. Α. Κάτσικας, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα, 1995, σελ. 233: «Είμαι εκ φύσεως αισιόδοξος. Εντούτοις, κάθε τεχνολογία ή δώρο της επιστήμης έχει και μια σκοτεινή πλευρά. Ο ψηφιακός κόσμος δεν αποτελεί εξαίρεση σ' αυτόν τον κανόνα. Η επόμενη δεκαετία θα γνωρίσει περιπτώσεις κατάχρησης πνευματικής ιδιοκτησίας και εισβολής στην προσωπική μας ζωή. Θα γνωρίσουμε ψηφιακούς βανδαλισμούς, πειρατείες λογισμικού και κλοπές δεδομένων. Το χειρότερο απ' όλα είναι ότι θα γίνουμε μάρτυρες της απώλειας πολλών θέσεων εργασίας, λόγω της ύπαρξης εντελώς αυτοματοποιημένων συστημάτων, τα οποία θα μεταβάλουν σύντομα και δραματικά τους χώρους εργασίας στα γραφεία, όπως συνέβη κάποτε με τις βιομηχανίες. Η ιδέα της απασχόλησης ενός εργαζομένου για μια ζωή σε μια συγκεκριμένη εργασία έχει αρχίσει σιγά σιγά να εξαφανίζεται».

4. Ν. Πόστμαν, *Τεχνοπώλιο*, όπ. παρ., σελ. 80.

5. Ν. Ηλιάδης, *Η νέα κοινωνική πραγματικότητα που δημιουργούν οι ραγδαίες τεχνολογικές μεταβολές*, στο έργο: Πρακτικά Β' Πανελληνίου Συνεδρίου «Οι Νέες Τεχνολογίες για την Κοινωνία και τον Πολιτισμό», Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Κέντρο Έρευνας, Επιστήμης και Τεχνολογίας, Αθήνα, 2000, σελ. 344-345.

6. Ν. Postman, *The End of Education*, Alfred A Knopf, New York, 1995, σελ. 58.

7. Θ.Σ. Ξανθόπουλος, «Προς εικονική ανώτατη εκπαίδευση. Η παγκο-

σμιοποίηση της αγοράς, το ευρωπαϊκό πανεπιστημιακό τοπίο και η Διακήρυξη της Μπολόνιας», εφημ. *Καθημερινή*, 21-1-2001.

8. Όπ. παρ.

9. Κ. Βεργόπουλος, «Το τέλος της παγκοσμιοποίησης», εφημ. *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 19-12-2004.

10. Χ. Γιανναράς, «Αριστερή "συντήρηση"», εφημ. *Καθημερινή*, 10-5-1998.

11. G. Steiner A. Spire, *Η βαρβαρότητα της άγνοιας*, μτφρ. Σ. Βελέντζας, εκδ. Scripta, Αθήνα, 2000, σελ. 65.

12. Γ. Πλειός, *Παγκοσμιοποίηση και εκπαίδευση*, Επιστημονική Επιτηρίδα του Παιδαγωγικού Τμήματος Δ.Ε. του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, αρ. 11, Ιωάννινα, 1998, σελ. 209.

13. K. Popper, *Auf der Suche nach einer besseren Welt*, Vorträge und Aufsätze aus dreissig Jahren, München, 1994, σελ. 244-245.

14. Βλ. Χ. Γιανναράς, *Η απανθρωπία του δικαιώματος*, εκδ. Δόμος, Αθήνα, 1998, σελ. 93-199.

15. Σ. Ράμφος, «Απελευθέρωση αδυναμιών ή απελευθέρωση δυνάμεων», εφημ. *Καθημερινή*, 11-7-1999.

16. Βλ. P. Struck, *Die Schule der Zukunft. Von der Belehrungsanstalt zur Lernwerkstatt*, Darmstadt, 1996, σελ. 113.

17. N. Postman, *The Disappearance of Childhood*, Delacorte Press, New York, 1982.

18. P. Struck, *Neue Lehrer braucht das Land*, Ein Plädoyer für eine zeitgemässe Schule, Darmstadt, 1994, σελ. 88.

19. Μ. Κατσουνάκη, «Η απώλεια της αθωότητας», εφημ. *Καθημερινή*, 13-3-2001.

20. N. Postman, *The End of Education*, όπ. παρ., σελ. 53.

21. N. Πόστμαν, *Η πυξίδα του μέλλοντος. Πώς το παρελθόν μπορεί να βελτιώσει το μέλλον μας*, μτφρ. Κ. Μεταξάς, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα, 2002, σελ. 153. Βλ. και A. Flitner, *Αυταρχική ή Φιλελεύθερη Αγωγή; Κριτική θεώρηση των προβλημάτων της σύγχρονης Παιδαγωγικής*, μτφρ. Ι. Χριστιάς, εκδ. Γ. Δαρδανός, Αθήνα, 1997, σελ. 104. «Όποιος δεν αποδέχεται την παιδική ηλικία, όπως αυτή περνάει μέσα από τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης (Medienkindheit), δε θέλει τα παιδιά με το κεφάλι τους γεμάτο με τέρατα, σαδισμό, δολιότητα, φόνους και βία που προσφέρουν ορισμένες παιδικές εκπομπές, δεν μπορεί βέβαια να τα αφήσει μόνα τους να μαθαίνουν και να κάνουν οτιδήποτε αυθόρμητα. Και αυτό, γιατί η αυθύπαρκτη ατομικότητα του παιδιού και η ανάπτυξη της αφήνει αδιάφορους τους «αρχιδιδασκάλους» (σεναριογράφους, σκηνοθέτες, παραγωγούς παιδικών εκπομπών), στους οποίους παραδίδει κανείς τα παιδιά. Γι' αυτούς, που δεν αναγνωρίζουν την παιδική ατομικότητα, το παιδί είναι ένα νούμερο που λειτουργεί κατά το άνοιγμα της συσκευής».

22. N. Πόστμαν, *Η πυξίδα του μέλλοντος*, όπ. παρ., σελ. 153.

23. Βλ. Ι.Ε. Πυργιωτάκης, *Η Οδύσσεια του διδασκαλικού επαγγέλματος*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1992.

24. P. Struck, *Die Schule der Zukunft*, όπ. παρ., σελ. 163.

25. Όπ. παρ., σελ. 90.
26. Ι.Ε. Πυργιωτάκης, *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική Επιστήμη*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2000, σελ. 279.
27. P. Struck, *Neue Lehrer braucht das Land*, σελ. 15.
28. P. Struck, *Die Schule der Zukunft*, σελ. 85.
29. P. Struck, *Neue Lehrer braucht das Land*, σελ. 174.
30. Ι.Ε. Πυργιωτάκης, *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική Επιστήμη*, σελ. 278.
31. Α. Ράπτης, Α. Ράπτη, *Μάθηση και Διδασκαλία στην Εποχή της Πληροφορικής. Ολική Προσέγγιση*, τόμ. Α', Αθήνα, 2001, σελ. 39.
32. Όπ. παρ., σελ. 210.
33. Βλ. όπ. παρ.
34. Βλ. N. Postman, *The End of Education*, όπ. παρ., σελ. 189-193.
35. Βλ. Ι.Ε. Πυργιωτάκης, «Παιδαγωγικά τμήματα και παιδαγωγική επιστήμη: προς μια νέα γενιά παιδαγωγών; Και ποια;», στο έργο: Δ. Χατζηδμήμου, Ε. Ταρατόρη, Μ. Κουγιουρούκη (επιμ.), *Η Εξέλιξη της Παιδαγωγικής Επιστήμης στην Ελλάδα τα τελευταία 50 χρόνια*, Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Αλεξανδρούπολη, 22-24 Νοεμβρίου 2002, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 2003, σελ. 377.
36. E. Spranger, *Der geborene Erzieher*, Heidelberg, 1963, σελ. 40.
37. N. Postman, *The Disappearance of Childhood*, όπ. παρ., σελ. 152.
38. Ε.Π. Παπανούτσος, *Οι δρόμοι της ζωής*, εκδ. Φιλιππότης, Αθήνα, 1982, σελ. 196.
39. F. Nietzsche, *Jenseits von Gut und Böse*, Άπαντα, II, έκδ. K. Schlechta, München, 1973, σελ. 625.
40. Α. Flitner, *Αυταρχική ή φιλελεύθερη αγωγή;*, όπ. παρ., σελ. 95.
41. C.F. von Weizsäcker, *Wohin gehen wir?*, München, Wien, 1997, σελ. 74.
42. Α. Ράπτης, Α. Ράπτη, *Μάθηση και Διδασκαλία στην Εποχή της Πληροφορικής*, τόμ. Α', σελ. 23.
43. Βλ. Α. Κοσμόπουλος (επιμ.), *Παιδεία και Εκπαιδευτικός*, Πρακτικά του ομώνυμου Συνεδρίου του Πανεπιστημίου Πατρών, 16-19 Δεκεμβρίου 1999, εκδ. Ψηφίδα, Αθήνα, χ.χρ. και Κ. Ουζούνης, Α. Καραφύλλης (επιμ.), *Ο δάσκαλος του 21ου αιώνα στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Πρακτικά του ομώνυμου Συνεδρίου στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Αλεξανδρούπολη, 10-13 Μαΐου 2001, εκδ. Σπανίδη, Ξάνθη, 2001.
44. Βλ. Γ. Μαυροειδής, Γ. Τύπας, «Επιμόρφωση των εκπαιδευτικών: Τεχνική και μεθοδολογία επιμορφωτικών σεμιναρίων (σε σχέση με το Νόμο 1566/85)», *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων* 5, 2001, σελ. 147-153.
45. Βλ. Κ. Δεληκωσταντής, «Οι τρεις κουλτούρες του σύγχρονου εκπαιδευτικού», *Μακεδόν* 4, χειμώνας 1997-1998, σελ. 21-29.
46. Πλάτων, *Πρωταγόρας*, σελ. 320d-322d.

